

Şehrin Geçmişi Müellif/Müstensihin Duası: Ketebe Kayıtlarında Şehirlere Yapılan Duaların İşaret Ettikleri Üzerine

The Past of the City the Prayer of the Author/Scribe: On the Implications of Prayers for Cities in Ketaba Records

Sami Arslan*

*Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf
Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.A. 0000-0002-0662-6632

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sami Arslan,
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve
Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

E-posta/E-mail: sarslan@fsm.edu.tr

Başvuru/Submitted: 18.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
21.05.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.06.2024

Kabul/Accepted: 03.07.2024

Atıf/Citation:

Arslan, Sami. "Şehrin Geçmişi Müellif/
Müstensihin Duası: Ketebe Kayıtlarında Şehirlere
Yapılan Duaların İşaret Ettikleri Üzerine." *Tarih
Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 1-19.
<https://doi.org/10.26650/iutd.20241454577>

öz

Osmanlı tarihi araştırmalarında kaynak olarak genellikle arşiv belgeleri, kronikler, tabakat kitapları gibi belli başlı metin merkezli kaynaklar kullanılmaktadır. Yazma eser kültürü üzerine artan araştırmalar metnin yanında metin dışı unsurların da tarih yazımında doğrudan ya da dolaylı olarak kaynağa dönüşebileceğini göstermektedir. Böylece yazma eserler metin olmaları itibarıyla bilginin taşıyıcılığını yaparken yazma eserin metin dışındaki unsurları da bu bilgi transferine aracılık etmektedir. Söz gelimi mülkiyet kayıtları özelinde yapılacak bir araştırma yukarıda bahsedilen 'büyük' kaynakların bıraktığı boşluğu doldurmaya aday olabilir. Bu makale kitap kültüründe ketebe ya da ferağ kayıtları olarak bilinen telif ve istinsah kayıtlarının öğelerinden bir tanesini, telif ya da istinsahın tamamlandığı şehirlere yapılan dua cümlelerini, merkeze almaktadır. Makalede ketebe kayıtlarındaki dua cümlelerinin şehirler için iyi temennilerde bulunmasının yanında müellif/müstensihin bireysel ya da toplumsal reflekslerini yansıtarak tarihi hadiselerden izler taşıdığı ve bu yönüyle ilgili tarih yazımında bir kaynak olarak kullanılabilirliği teklif edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Yazımı, Tarih Yazımında Kaynak, Ketebe Kayıtları, Dua Cümleleri, Şehirlere Yapılan Dualar

ABSTRACT

Recent scholarship on manuscripts has emphasized the value of non-textual elements, alongside the text itself, as potential sources for historical reconstruction. While manuscripts serve as primary repositories of knowledge, their non-textual components also play a crucial role in knowledge transmission. Property records, for example, offer valuable insights often absent from traditional historical sources. This article delves into one aspect of telif and istinsah records known as ketaba or ferağ records: the prayer sentences inscribed for the cities where the text was copied or ownership was transferred. This study contends that these prayers not only express well wishes for the city, but also reveal the individual or communal sentiments of the scribe/author. Moreover, they potentially hold traces of historical events, offering an additional avenue for historical inquiry.

Keywords: Historiography, Source in Historiography, Colophones, Prayer Phrases, Prayers to Cities

Extended Abstract

In Islamic book culture, the copyright record is where the authors sign their signatures at the end of the text. In contrast, the istinsah record is where the signature of the copyist (müstensih), who creates a new copy by reproducing the text, is affixed. On the other hand, the ferag or ketaba record is used to express a common term for both. In addition to providing information about the place and time of the composition of the finished text or the copy of the completed manuscript, ketaba records also bear individual traces of the author and the scribe, which opens the door to analysing ketaba records from a different perspective. For example, it is possible to make inferences and interpretations about the personal/social life of the author, the scribe, or the communication networks they were a part of from the prayer sentences they made for themselves or others. For instance, we can trace the scribe's genealogical information such as father, grandfather, and great-grandfather, their relations, their nicknames, and sometimes even their occupations through the ketaba records; or we can trace the places and times of copy production through the ketaba records.

The fact that some scribes or copyists describe the place or location they were in at the time as if they were sketching it and mentioning geographical and local characteristics is a virgin area for urban history researchers to extract new sources and meanings. A noteworthy element in the ketaba records is the phonetic harmony between the names of the cities and the prayer sentences. This indicates that the prayers were written as a religious ritual with aesthetic concerns. The content of the prayers included in the ketaba records is also an essential subject of analysis. These prayers generally pray to protect cities from disasters, epidemics and turmoil. For example, prayers such as "Protect the city of Istanbul from earthquakes and floods" or "Protect the city of Bursa from fire and famine" appear frequently. As can be seen, the prayer phrases can be closely related to the specific situation of that city.

This is where the prayer mentioned above gives historiography a special meaning. Instead of making a general prayer for the city in which the author and the annotator have finished composing or copying a work of history, another meaning should be sought underneath the prayer for the city to be protected from fire, earthquake, or fitnahs. As witnesses of the period in which they lived, the scribes and the copyists bear the social memory of the city in the prayers they make for the cities in their ketaba records.

Based on this fact, this article traces the prayers made by the scribes and the annotators for the cities they lived in in their ketaba records. It has been observed that prayers were made to protect the cities from seditions and social events. Prayers for protecting these cities or their inhabitants from disasters and calamities such as earthquakes and epidemics are noteworthy in the ketaba records recorded in Damascus, Istanbul, Edirne, Erzincan, and Amasya. Looking back at the relevant dates, it can be seen that the cities faced disasters that

needed to be protected in the period close to the period in which the ketebe records were written. A similar situation applies to social events. In the ketebe records, the most crucial factor to be avoided from cities and their inhabitants was fitna. In the prayers for cities such as Edirne, Adana, Maraş, Zile, Bursa, Amasya and Erzincan, the fear of sedition is rampant. As in the section on disasters, we have returned to the relevant dates when the prayers were made and checked from different sources whether the events that were thought to be the basis for the prayers took place on the relevant dates. Thus, in a way, the concerns in the ketaba records have been verified. In this comparison, it has been observed that the events in historical sources can be traced through extra-textual elements and even through prayer sentences, which are some of them. For example, the projections of the Jalali rebellions and the Suhte uprisings can also be read in prayer sentences. During the Jalali uprisings, many authors and manuscript writers must have suffered from the uprisings in their cities or neighbouring cities as they prayed to keep the fitnah away from their cities.

To summarise, the article proposes that the prayer sentences in the ketebe records not only wish well for the cities but also reflect the individual or social reflexes of the scribe and the annotators, carry traces of historical events and that the prayer, as mentioned above sentences can be used as a source in historiography in this respect. The aforementioned proposal of the article gains a precious meaning in the absence of historical documents to confirm these concerns for cities in prayer sentences. In this way, the events that nurture these anxieties and fears hidden in the prayers in the ketaba records, even if they are not included in historical sources, will indicate that similar experiences have taken place in those cities in the recent past. In doing so, the sources used in the article were identified after a severe screening, carefully read and classified according to the city and prayer topics, and the data were processed to reveal a new and original subject. Although the methodology and perspective used in the study will contribute to new and original results, there will likely be some shortcomings and unforeseen differences in interpretation because it is one of the first of its kind. In conclusion, Ketebe records provide important data for historians researching various fields such as urban, social, and cultural history. These records can be used to learn about the state of cities in the past, to analyse the political and social atmosphere at that time, and to investigate the cultural values of cities. While manuscripts are the carrier of knowledge as they are texts, the non-textual elements of the manuscript also mediate this transfer of knowledge; it has been observed that the non-textual aspects of the prayer sentences in the ketebe records can also become a direct or indirect source in historiography.

Giriş

İslam kitap kültüründe telif kaydı müellifin eserin yazımını bitirdikten sonra telifin bitiş tarihi ve yeri gibi bilgileri verdiği yere denirken, istinsah kaydı müstensihin kendi adıyla birlikte nüshanın çoğaltılmasına dair bilgileri paylaştığı alandır. Her ikisi için kullanılan ortak kelime/terim ise ketebe/ferağ kayıdır. Ketebe kayıtları yazma eserlerin hikayesini vermenin yanında örneğin müellif ya da çoklukla müstensihlerin toplumsal rolleri, iletişim ağları, nüshaların üretim mekanları üzerinden bilginin dolaşımı gibi başka yan okuma fırsatları da sunar. Bu makale bu imkanlardan birine odaklanacak ve ketebe kayıtlarının bir unsuru olan dua cümlelerini merkeze alacaktır. Ketebe kayıtlarındaki dua cümleleri de kendi içinde çeşitlilik arz eder. Örneğin müstensihler ketebe kayıtlarındaki dua cümlelerinde üç farklı kategoriye dua ederler. Mezkûr kategorilerde dua edilen gruplardan birisi de telifin/istinsahın yapıldığı daha doğrusu bitirildiği şehirlerdir.¹

Ketebe kayıtlarında şehirlere dua edilirken lafız ve anlam olmak üzere iki hassasiyetin olduğu görülür. Bunlardan birincisi şehir ile dua cümlesi arasındaki ses uyumuna dikkat edilmesidir. Örneğin Erzincan'da istinsah yapan bir müstensih şehir için "...Erzincan/ müliyet bi'l-adli ve'l-ihsân" şeklinde dua etmektedir.² Ketebe kayıtlarında benzeri örnekle sık sık karşılaşmak mümkündür. Açık ki müstensihlerin buradaki amaçlarından birisi okuyucunun dimağında şiirsel bir tat bırakmak iken diğeri ise içinde buldukları şehirleri kutsamak/hayırla yad etmek ve şehirlere dair beklentilerini dualar aracılığıyla okur ile paylaşmaktır. Müellif ve müstensihlerin bu tutumunun -tıpkı kitap isimlerinde olduğu gibi- İslam telif/istinsah geleneğinin bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. Ketebe kayıtlarında en dikkat çeken dua çeşidi şehirlerinin afet, 'âhât ve beliyeden muhafaza edilmesine yönelik olandır. Afet anlamına da gelen 'âhât; dert, fesat, hastalık, kusur vs. anlamlarını taşıırken beliyeye ise doğanın sebep olduğu yıkım, musibet, afet, bela gibi anlamlara gelir. Kabul etmek gerekir ki bu tür dualara yüzlerce/binlerce ketebe kaydında karşılaşılır, dolayısıyla birçoğunun doğrudan ya da dolaylı olarak işaret ettiği özel bir anlam kümesi yoktur, bu yüzden de bunlar bir bakıma anonim dualardır. Bununla beraber bu anonim dua cümlelerinin şehrin/şehirlerin önceden maruz kaldığı bela ve afetlere işaret edebileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir. Mesela 11 Şevval 1066/2 Ağustos 1656'da İstanbul ve sair İslam beldelerinin afât ve beliyeden muhafaza duasında bulunan müstensihin³ bununla birkaç ay önce İstanbul'da vuku bulan ve Çınar Vak'ası diye de bilinen Vak'a-i Vakvakiyye'ye göndermede bulunmuş olması pek muhtemeldir. Bazı müellif ve müstensihlerin ise şehirleri için afet ve beliyeye gibi anonim dualar yerine bireysel ya da toplumsal hadiseden izler taşıyan zelzele, sel, fitne gibi daha spesifik dualar yaptığı görülür. Elbette ki anonim dua olarak afet ve beliyeye gibi

1 Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Ketebe, İstanbul 2020, s. 242.

2 Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290.

3 Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 322, 416a.

kelimelerin seçilmesinin de toplumsal bir karşılığı olması mümkündür fakat özellikle daha hususi dua cümlelerinde esasında tecrübe edilmiş hadiselerden kaynaklı bir kaygı hali olduğu açıktır. Yani müellif ya da müstensih şehrin tarihinde vuku bulan kimi hadiselerin yeniden meydana gelmemesi duasında bulunur. Tersinden söyleyecek olursak bu tür dua cümlelerinin bizi kimi tarihsel ya da doğa olaylarına; sosyolojik veya psikolojik hadiselere çıkardığı görülür ki böylece keetebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri dolaylı yoldan bir tarih malzemesine dönüşmüş olur. Dua cümlelerinin tarihsel kaynaklığı -bilindiği kadarıyla- her ne kadar müstakil bir yayına konu edinilmemişse de Henry Shapiro'nun "şimdiye kadar Türkçe araştırmalarda kullanılmamış bir kaynak" olarak tanımladığı ve Ermeni yazmalarının keetebe kayıtlarından erken 17. yüzyıl Osmanlı tarihi okuma teşebbüsünde bulunduğu çalışmasını yakın kaynaklar arasında sayabiliriz.⁴ Sami Arslan da yukarıda bahsedilen çalışmasında keetebe kayıtlarının tarih yazımındaki kaynaklığını tartışır.⁵ Fakat belirtildiği gibi bu çalışmalar keetebe kayıtlarındaki dua cümlelerinden ziyade kayıtların kendisini merkeze alır. Makale iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde keetebe kayıtlarındaki doğal afetlerin izi sürülmüş iken ikinci bölüm dua cümlelerinde işaret edilen sosyal hadiselerle ayrılmıştır. Metod olarak özellikle Osmanlı coğrafyasındaki belli başlı sosyal ve doğal hadiselerin olduğu zaman dilimlerinden sonra ilgili yerlerde telif edilen/çoğaltılan eserlerin/nüshaların keetebe kayıtlarına bakılmış ve bu kayıtlarda şehirlere yapılan dualarda mezkur hadiselerin bir izdüşümü olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ketebe Kayıtlarında Afetlerden Sakınma

On beşinci yüzyıl kıraat ve hadis alimlerinden İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) *el-Hısnü'l-Hasîn min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîn* isimli eserinin keetebe kaydında pek alışılmadık bir şey yapar ve çocukları Ebu'l-Feth Muhammed, Ebu Bekir Ahmed, Ebu'l-Kasım Ali, Ebu'l-Hayr Muhammed, Fâtıma, Âişe, Selmâ ve Hatice'ye umumi bir icazet verir. Bu makale açısından daha önemlisi ise mezkûr keetebe kaydında yaptığı duadır. İbnü'l-Cezerî keetebe kaydında eserin telifini 22 Zilhicce 791/12 Aralık 1389 Pazar günü öğleden sonra bitirdiğini kaydeder ve o esnada Dımaşk'ta bulunduğunu belirtir; daha sonra ise Allah'tan Dımaşk'ı ve sair İslam beldelerini afetlerden muhafaza etmesini ister. (...*Dımeşk el-mahrûse hamâhallâhu te 'âlâ mine'l-âfâti ve sâire bilâdi'l-müslimîn*...) İbnü'l-Cezerî'nin bu duası normal şartlar altında bu makalenin konusu değilken -yukarıda belirtildiği gibi afetlerden sakınma duası birçok şehir için bir sebebe mebni olmadan da kullanılır- kendisinin birazdan yapacağı izah mezkûr keetebe kaydını bu makaleye yaklaştırır. Müellif İbnü'l-Cezerî o sırada şehrin içinde bulunduğu sıkıntıları ve kaçınmak istediği afetin neler olduğunu yani neden yukarıdaki gibi dua ettiğini anlatmaya başlar. Buna göre *el-Hısnü'l-Hasîn*'in telifinin bittiği tarihlerde Dımaşk'ın tüm

4 Henry R. Shapiro, "17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere, Ermenice El Yazması Colofonlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 265, Ocak 2016, s. 38-45.

5 Sami Arslan, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Keetebe, İstanbul 2020, s. 261-295.

kapıları kapatılmış/kuşatılmış hatta taşlarla çepeçevre örülmüştür. Halk surlara çıkıp yardım çığlıkları atmaktadır; sular kesilmiş eller semaya doğrultulmuştur. Şehrin dışı ateşe verilmiş, insanlar can derdine düşmüş, mallarının çoğu yağmalanmıştır.⁶ Böylesi bir ortamda eserini bitiren İbnü'l-Cezerî'nin Dimaşk için dile getirdiği afetten korunma temennileri duadan öte adeta bir kronik yazarının gözlemini andırır. Eser isminde kullandığı 'korunaklı kale' (el-hısn el-hasın) terkinin de şehrin bulunduğu bu durumla bir alakası olmalıdır. Böylece ilgili örnek arka planında bizi tarihsel olaylarla yüzleştirerek kimi toplumsal ve tarihsel olayları dua cümlelerinden (de) okuyabileceğimizi gösterir.

İbnü'l-Cezerî'nin muasırlarından olan ve Kâfiyeci olarak anılan Muhyiddin Mehmed b. Süleyman da (ö.879/1474) şehri için endişe duyan müelliflerdendir. *el-Muhtasar fî İlmî't-Târih* isimli eserinin ketebe kaydında eserin telifini 8 Recep 867/29 Mart 1463 Salı gününün kuşluk vaktinde Mısır'da bitirdiğini kaydedip şehir için dört konuda dua eder. Kâfiyeci'nin Mısır için beklentisi şehrin musibetlerden, zelzelelerden, afetlerden ve 'âhâtan korunmasıdır.⁷ Müellif Kâfiyeci'nin Mısır için başka dualar yerine yukarıdakileri tercih etmesinin özel bir sebebi var mıdır? Mısır tarihçisi İbn İyâs'ın (ö.930/1534?) aktardığı bazı bilgiler Kâfiyeci'nin şehre neden böyle dua ettiğini anlamamızı kolaylaştırır. İbn İyâs *Bedâ'î'u'z-Zuhur*'da Kâfiyeci'nin yukarıda verdiği tarihten dört yıl önce (863/1458'de) Mısır ve Şam beldelerinde meydana gelen bir depremden bahseder.⁸ Şu hâlde depremden ne derece etkilendiğini kestiremediğimiz Kâfiyeci de telif kaydında Mısır için yaptığı duayı tıpkı İbnü'l-Cezerî gibi olgusal bir zemine oturtmuş olur.

Kâfiyeci'nin mezkûr eserini 964/1556 Kasım ya da Aralık'ın bir cumartesi günü ikindi vaktinde İstanbul'da çoğaltan meçhul bir müstensih, kolaj yoluyla oluşturduğu istinsah kaydında⁹ müellif Kâfiyeci'nin yaptığı duanın aynısını İstanbul için yapar ve o da şehrinin musibetlerden, zelzelelerden, afetlerden ve 'âhâtan korunmasını ister. Müellifin Mısır'daki depremlere yaptığı gönderme müstensihin zihninde İstanbul'a dair başka bir depremi

6 Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 426/1, 99a.

7 "...bi-Mısr sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâibi ve'z-zelâzili ve'l-âfâti ve'l-âhât..." Kâfiyeci, Ebu Abdullah Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd el-Berğamavî, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3403, 59b.

8 İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-Zuhur fî Vekâ'i'd-Dühûr*, c. 2, haz. Muhammed Mustafa, Mektebetu Dâril-Bâz, Mekke, ty., s. 350.

9 Müellifin "Hasele'l-ferâğu min tertibi kitâbi'l-Muhtasar fî İlmî't-Târih bi-Mısr, sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâ'ibi ve'z-zelzeli ve'l-âfâti ve'l-âhât. Ve kâne zâlike fî vakti'd-duhâ fî yevmi's-selâs sâmine Recebe sene seb'a ve sittin fe-semâne mi'e..." şeklindeki telif kaydına karşın müstensih istinsah kaydına telif kaydındaki "Hasele'l-ferâğu min" kalıbıyla başladıktan sonra adeta müellifin telif kaydındaki ifadelerini taklit edencesine istinsah kaydını şu şekilde devam ettirir "Hasele'l-ferâğu min hâze'l-kitâbi fî ilmî't-Târih bi-Kostantiniyye, sânehallahu te'âlâ ani'l-mesâ'ibi ve'z-zel[ze]lâti ve'l-âfâti ve'l-âhât. Ve kâne zâlike vakte'l-asr fî yevmi's-sebti min şehri'l-Muharremi'l-har[â]m fî sene erba'a ve sittin ve tis'a mi'e..." Müstensihin telif kaydını büyük ölçüde taklit ederek kendi istinsah kaydını oluşturduğunun farkına varmayan bir okur ise ilgili yerleri telif kaydı zannederek kayıta geçen "tis'a mi'e"nin üzerini çizerek derkenara doğrusunun "semâne mi'e" olması gerektiğine dair not yazmıştır. Oysaki müstensih ne yaptığıının farkındadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4438/5, 84a.

hatırlatmış olmalı ki kendisi de istinsah kaydında şehir için benzer şekilde dua eder. Nitekim öyledir de. 10 Mayıs 1556'da yani yukarıdaki istinsah kaydından beş ay kadar önce İstanbul, tarihinin en büyük depremlerinden birisini yaşamıştır.¹⁰ Görüldüğü üzere bir eserin müellif ve müstensihinin ketebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri tarihsel bir hadiseye göndermede bulunur, bir asır arayla yaşadıkları şehirlere aynı şekilde dua etmelerinin temelinde muhtemelen tecrübe edilmiş hadiseler yatmaktadır.

Doğa olaylarından kaynaklanan endişe başka ketebe kayıtlarında da kendisi gösterir. Nedîmi Hasan b. Abdülkerim isimli müstensih Cemaziyelahir 1204/Şubat-Mart 1790'da düştüğü istinsah kaydında bulunduğu şehir İstanbul'un 'bütün' belalardan korunmasını ister. (...fi dâri's-Saltanati'l-'aliyyeti'l-Kostantiniyye sânehallahu 'an cemî'l-beliyye).¹¹ Her ne kadar depremi kastettiğini açıkça söylemese de o sene İstanbul'da bir deprem meydana gelmiştir¹² ve müstensih'in de 'bütün belalar' ile kastettiği şehirdeki bu deprem ve bunun şehirde yol açtığı olumsuz etkiler olmalıdır. Bir başka depremden korunma duası Edirne'de görülür. Sadreddîn-i Kebîr'in (ö.903/1498) Allah'ın varlığının ispatı ve sıfatları hakkındaki risalesinin istinsahını 971/1563-1564'te bitiren meçhul bir müstensih "dâru'n-nasr" Edirne'nin depremden korunması duasında bulunur.¹³ Müstensih'in zihninde Edirne'de 1509 yılında Ağustos ve Eylül aylarında meydana gelen ve kırk beş gün mütemadiyen sürdüğü kaydedilen¹⁴ depremin olumsuz hatıralarının yanında 1557-1558'in kış ayında meydana gelen depreme de gönderme yapıyor olmalıdır.

Benzeri bir durumla Erzincan'da da karşılaşılır. Abbas b. Mehmed b. Mustafa isimli bir müstensih Kâdî Beyzâvî'nin (ö.685/1286) *Esrâru'l-Tenzil*'inin istinsahını Erzincan'da tamamlar. 20 Cemaziyelahir 1037/26 Şubat 1628 tarihli istinsah kaydında o esnada Erzincan'da bulunduğunu belirttiikten sonra şehrin zelzeleden korunması duasında bulunur.¹⁵ Bu tarihlerde Erzincan'da tespit edilen bir depreme rastlanmaz fakat müstensih Abbas b. Mehmed en az 15.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan 1583 Erzincan depreminden¹⁶ kalan tedirginliğini paylaşıyor olabilir. Belki de yakın tarihlerde başka bir şehirde yaşadığı depremin şu an bulunduğu Erzincan'da tekrar etmemesini istiyordur. Fakat müstensih'in depremin yanı sıra şehirden uzak durmasını istediği bir şey daha vardır ve bu da taşkınlık, aşırılık, serkeşlik anlamına gelen tuğyandır. Erzincanlı bu müstensih önceki depremlerde şahitlik ettiği ya da başkalarından dinlediği şehirde meydana gelmiş muhtemel kargaşa ve yağmaya işaret ediyor olabilir.

10 Ambraseys, N. N.-C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 48-51.

11 Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B1361/3, 186a.

12 Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 165.

13 "...fi dâri'n-nasr Edirne hamâhallâhu 'ani'z-zelzele." Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 289/3, 150b.

14 Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne, 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, c. ½, haz., İyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 427.

15 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3580, 292a. Bkz. Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 55-56.

16 Ambraseys, Finkel, *a.g.e.*, s. 55-56.

Ketebe kayıtlarında salgınların izlerini de görmek mümkündür. Hasan Çelebi'nin *Şerhu'l-Mevâkıf Hâşiyesi*'nin istinsahını 924/1518-1519'da tamamlayan müstensih Safer b. Yusuf b. Muhammed et-Tirevî'nin Edirne'nin veba ve afetlerden (‘âhât) korunma duası toplumsal hafızadan izler taşır.¹⁷ Öncelikle müstensihin afetlerden sakınma duasını daha iyi anlamak için on yıl öncesine dönmek gerekir. 1509 yılında Edirne Ağustos-Eylül aylarında kırk beş gün süren depremlere şahit olmuştur. 23 Eylül'de II. Bayezid de şehirdeyken bir başka deprem meydana gelmiştir. 16 Kasım'da meydana gelen bir diğer depremden sonra 27 Kasım'da Edirne'de tekrar deprem olmuş, Tunca Nehri taşarak birçok bina harap olmuştur. Hatta bu olaylar üzerine II. Bayezid'in İstanbul'da umerayı toplayarak onların halka zulümleri neticesinde mazlumların beddualarının bu afetlere sebep olduğunu ileri sürdüğü belirtilir.¹⁸ Müstensih Safer b. Yusuf b. Muhammed'in şehrin afetlerden korunması duası böyle bir bağlamda daha bir anlam kazanır. Başta veba olmak üzere salgın hastalıklar modern dönem öncesi toplumların en sıkıcı imtihanlarından. İşte yukarıdaki müstensihin afetlerden sakınması duası tip tarihi araştırmaları için de kimi ipuçları barındırır. On altıncı yüzyılın ilk yarısında vebanın Osmanlı'da yeni bir dalga oluşturduğunu belirten Nühket Varlık bu yeni dalganın başlangıç tarihini ihtiyat kaydıyla 1520'ye sabitler ve bu sene Edirne yolunda Çorlu'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in de Venedik raporlarına göre vebadan vefat etmiş olabileceğini kaydeder.¹⁹ Müstensih Safer b. Yusuf'un yukarıda Edirne'nin vebadan korunmasına yönelik yaptığı dua Varlık'ın tereddütünü haklı çıkarıyor gibidir. Müstensih 1518/19'da şehrin vebadan korunması yönünde bir duada bulunduğuna göre bu tarihlerde Edirne'de değilse bile Edirne'ye yakın yerlerde veba başgösterdiğini böylece dolaylı yoldan belirtmiş olmalıdır.

Muharrem 907/Temmuz-Ağustos 1501'de düşülen bir istinsah kaydında İstanbul için ilginç bir temennide bulunulur. Sadreddin el-Konevî'nin (ö.673/1274) *er-Risâletü'l-Mürşidiyye* isimli eserini istinsah eden bir müstensih şehirde bulunanların habis şeylerden arınması için dua eder.²⁰ Müstensihin ne kastettiği ve bununla neye işaret ettiğini anlamak için 1501 İstanbul'una baktığımızda şehirde vebanın güçlü şekilde varlığının devam ettiği görülür. Nitekim kaynaklarda 1501 Ekim'inde İstanbul'da vebadan en az yirmi beş bin kişinin vefat ettiği kaydedilir.²¹ Bir başka ifadeyle müstensihin habis şeylerden korunma duası yaptığı günlerde veba şehirde kol geziyordu ve müstensih de ketebe kaydına bu endişeyi taşıyarak şehir halkının hastalıktan korunması için dua eder.

'Zemheri' ifadesi kış mevsimin en soğuk günlerini ifade etmek için kullanılır ki bu günler 22 Aralık-31 Ocak arasına karşılık gelir. İşte tam bu günlerde istinsahla meşgul olan Mahmud

17 Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 2129, 319a.

18 Ahmed Bâdi Efendi, *a.g.e.*, s. 427.

19 Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 209-210.

20 Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 870/2, 47b.

21 Varlık, *a.g.e.*, s. 190-191.

b. Bayezid, Amasya'ya bağlı Tekin Köyü'nde olduğunu belirttiikten sonra Amasya'nın ve köyünün kışın kırk gününden emn u afiyette bulunması için dua eder, 1457 Aralık/1453 Ocak (Safer 862).²² Tam da zemheriye gelen bu günler köyünde amansız bir kış yaşıyor olmalıdır. Teftâzânî'nin (ö.792/1390) *Keşşâf Haşiyesi*'nin istinsahını 11 Cemaziyelula 835/15 Ocak 1432'de bitiren ve istinsah şehri Amasya'nın yersel ve göksel afetlerden koruması için dua eden Ahmed b. Atullah el-Kırımı²³ ile Siroz'un yangından muhafazası duasında bulunan meçhul müstensih²⁴ bir yandan şehirlerine dua ederken diğer yandan şehir tarihi araştırmaları için kaynaklık edecek malzeme sunduklarının farkında değildiler.

Ketebe Kayıtlarında Toplumsal Hadiseler

Fetret Dönemi, Celali ve Suhte İsyancıları, Yeniçeri ayaklanmaları gibi hadiseler Osmanlı toplumunun yüz yüze kaldığı toplumsal olaylardandır. Bu toplumsal hadiselerle dair müstakil çalışmalar yapılmış, bu çalışmalara kaynak olarak başta dönemin kronikleri olmak üzere çeşitli belgeler kullanılmıştır. Bunların yanında ketebe kayıtlarında da müstensihlerin parçası oldukları toplumun bu tür yüzleşmelerine kayıtsız kalmadıkları görülür. Musa b. Hamza b. Ahmed isimli bir müstensih II. Murad döneminde, 25 Ramazan 846/27 Ocak 1443'te düştüğü istinsah kaydında Edirne için helak ve fitneden muhafaza duasında bulunur. Sultan II. Murad'ın 1443-1444 yıllarındaki gazavatını konu edinen anonim *Gazavatnâme*'nin fihristine bakıldığında şehrin helak olmasından ve fitneye düşürülmesinden endişe eden bu müstensihin endişesinde haksız olmadığı görülür. Eserin fihristinde fitne kelimesi en az beş yerde kullanılır. Metne yakından bakıldığında ise o tarihlerde Edirne ve civarında nasıl bir endişenin kol gezdiği açıkça görülür. İlgili tarihlerdeki hadiselerin anlatımında “Osman-oglu'nın başına kıyamet kopdu.”²⁵ “pâdişâh-ı âlem-penâh... bu fitnelerden asla ve kat'a haberi olmayub...”²⁶ gibi ifadeler metindeki havayı verir. Bunun yanında “Fitne çömlüklerini ateşe koyan” Tekvur'un tertibiyle Karamanoğulları Osmanlılar aleyhine desiselere sevk edilmiş, ayrıca Düzme Mustafa hadisesi organize edilmiştir.²⁷ Tüm bu hadiselerle muhtemelen şahitlik eden müstensih de şehrin yeni bir fitneden korunması hususunda dua etmektedir. Dahası Edirne'yi “dârü'l-mülk”, padişahı da “Ebu'l-feth” diye selamlayan müstensih II. Murad'ın Osman Bey'e kadar silsilesini sayarak Düzme Mustafa'nın aksine padişahın meşruiyeti ve tahtın veraseti hususunda hiçbir problem olmadığını ima eder.²⁸ Müstensihin Edirne'nin helak olmaktan sakınmasını istemesinin de bazı nedenleri vardır. Örneğin yine mezkûr anonimden devam edecek olursak “küffâr-ı hâkisâr” Sofya'yı ele geçirmek için teşebbüs ettiğinde Turahan Bey'in Sultan II. Murad'a teklifi “Padişâhım buna çare yokdur, bu gelen küffâr bizim

22 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 533/3, 89b.

23 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY9086, 522a.

24 Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 1092.

25 Anonim, *Gazavat-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, nşr. Halil İnalçık, Mevlûd Oğuz, Ankara 1978, s.7.

26 Anonim, *a.g.e.*, s. 4.

27 Anonim, *a.g.e.*, s.37-39.

28 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3168, 163b.

dengimiz değildir, buna karşı durulmaz şu kadar var ki biz bu şehirden kalkub geri gidelim ve bu şehri ve kurâsını emr eyle oda urub yakınsınlar” olur.²⁹ Nihayet şehir ve köyler yakılır, yazarın ifadesiyle halkın çâr nâ-çâr âh u enîn içinde her birisi bir tarafa kaçmaya başlar, bir saman çöpü kalmayacak şekilde şehir yanıp ‘helak’ olur.³⁰ İşte Edirne’nin helak olmasından korunması için dua eden müstensih de bu hadiselerle şahitlik edenler arasında olmalıdır ya da en azından bu ve benzeri olayların bilgisinin Edirne’ye geldiği anlaşılmaktadır.

İstinsah kayıtlarında şehir adına benzeri bir korku yakın tarihlerde yeniden görünür. Derviş Mehmed Yetîmî isimli bir müstensih 18 Muharrem 869/20 Eylül 1464’te düştüğü istinsah kaydında Edirne’nin “saltanat yurdu” olduğunu söyleyerek şehrinin tehlike ve fitnelerden korunmasını ister. Az önceki müstensihle yakın kaygılar yaşadığını düşündüğümüz müstensih Edirne’ye neden “saltanat yurdu” diye seslenmektedir? Müstensih Mehmed başkent değişikliğini bir fitne olarak görüyor olabilir mi? Bunun için bu tarihten dört yıl öncesine, 1460’a, gidip Osmanlı tarihçisi Şükru’llah’ın (ö.868/1464’ten sonra) söylediklerine kulak verelim. Müverrih Şükru’llah 1460’ta kaleme aldığı *Menhecu’r-Reşâd* isimli eserin kıyamet alametleri bahsinde Kostantiniyye’nin fethini de kıyamet alametleri arasında sayar. Dahası Şükru’llah, Kostantiniyye’nin fethinin deccalin zuhurunu tetiklediği inancındadır. *Menhecu’r-Reşâd*’ın okurlarından birisinin de yukarıdaki medreseli müstensih olması uzak ihtimal değildir, İstanbul’a rağmen şehir hâlâ ‘saltanat yurdu’dur ve saltanat değişikliğinin yol açacağı fitnelerden Allah’a sığınıyor olmalıdır.³¹

Fetih ve Kıyamet’te Feridun Emecen, İstanbul’un alınmasıyla merkezi idarenin güçleneceğini, merkezin İstanbul’a taşınması durumunda gaza geleneğinin zayıflayacağı endişesinden dolayı uç beylerinin de İstanbul’un fethine mesafeli durduğunu belirtir.³² Emecen’in dile getirdiği İstanbul-Edirne arasındaki bu gerginliğin izi ketebe kayıtlarından da takip edilebilmektedir. Söz gelimi Abdussamed b. Muhammed isimli bir müstensih 12 Recep 860/16 Haziran 1456’da Edirne için “saltanat yurdu” ifadesini kullanırken³³ Musannifek (ö. 875/1470) de *Mülteka’l-Bahreyn* isimli eserinin 14 Rebiulevvel 863/19 Ocak 1459’da yazdığı telif kaydında Edirne’yi “daru’s-saltanat” olarak takdim eder. Bununla yetinmeyen Musannifek Edirne’nin Muhammedî devletin karşı konulmaz azametinin taht mekanı ve Ahmedî kudret/iktidar otağının göz alıcı/herkesi kendine hayran bırakan kaynağı olmaya devam etmesi yönünde dua eder.³⁴ Zilkade 866/Temmuz-Ağustos 1462’de bitirdiği bir başka eseri *Hallu’r-Rumûz*’un ketebe kaydında da aynı tavrını sürdüren Musannifek Edirne’ye yine “daru’s-saltanat” dedikten sonra şehrin devlet ve ikbâl mahalli ve Muhammedî devletin

29 Anonim, *a.g.e.*, s.15.

30 Anonim, *a.g.e.*, s.15.

31 Feridun Emecen, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s 57.

32 Emecen, *a.g.e.*, s. 188.

33 Nuruosmaniye, Bayrampaşa, 28, 218b.

34 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 636, 143b.

güneşlerinin doğduğu yer olduğuna değinir, yukarıda bahsedilen uç beylerinin endişelerinden izler taşırçasına şehrin mücahitler ile gazilerin mekânı olmaya devam etmesi hususunda dua eder.³⁵ Edirne'ye saltanat bakışları 12 Cemaziyelula 906/4 Aralık 1500'deki bir istinsah kaydında daha görülür.³⁶ Sonradan şeyhülislam olacak Sadullah b. İsa b. Emirhan (Sa'dî Çelebi) 14 Zilhicce 910/18 Mayıs 1505'de düştüğü istinsah kaydında ilginç bir şekilde İstanbul için kullanılan ve ebce karşılığı fethin tarihi (857) olan "belde-i tayyibe"yi Edirne için kullanır.³⁷ Ketebe kayıtlarında şehir için yapılan duaların tarihsel hadiselerden izler taşıdığı görülür, daha da önemlisi bu dua cümleleri 'dâru's-saltanat' örneğinde olduğu gibi kimi meydan okumalara da ev sahipliği yapar.

Kimi müstensihler ise istinsah kayıtlarında adeta fitnenin kaynağını verir. Söz gelimi Sa'dî Çelebi 21-30 Cemaziyelula 906/13-22 Aralık 1500 ve 14 Zilhicce 910/18 Mayıs 1505'de Edirne'de yazdığı istinsah kayıtlarında Edirne'yi "zamanın kesatlıkların/durgunluğundan ve yeni günlerin [beraberinde getireceği] tuzaklardan" koruması için Allah'a dua eder.³⁸ İlgili tarihlerde şehirde bir ilhad, zındıklık gibi heteredoks hadiseler olup olmadığını bilmiyoruz fakat Sa'dî Çelebi gibi birisinin bu tür telmihlere önem vermesinden hareketle³⁹ ileriki çalışmalarda Sa'dî Çelebi'yi tedirgin eden şeylere dair bulgulara rastlanacağını söylemek mümkündür. Edirne'deki ketebe kayıtlarında Sa'dî Çelebi'nin dışında 'hudsân'ın bidatlerinden müşteki olan bir müstensih daha göze çarpar. Fakat öncesinde bu duaya zemin hazırladığını düşündüğümüz hadiseye bakmak yerinde olacaktır. Kanber Baba ismiyle bilinen tekke 1667 yılında Vâni Efendi'nin girişimiyle halkı ifsat ettikleri ve şirke düştükleri iddiasıyla yıktırılmıştır.⁴⁰ 26 Mart 1682'de bir kelim kitabının istinsahını bitiren Mehmed b. Mustafa isimli talebe de muhtemelen en azından henüz ilmiyelilerin zihinlerde olan bu hadiseye gönderme yaparak şehrin yeni yetmelerin aşırılığından korunması için dua eder.⁴¹

Edirne'de fikrî dalgalanmalar bu hadiseyle sınırlı değildir kuşkusuz. Bidatlerden olmasa da benzeri bir durumdan; dalalet ve tuğyândan, şehir halkının korunmasını isteyen bir dua daha dikkat çeker. Lutfi b. Mustafa isimli müstensih *Fetâvâ-i Tatarhâniyye*'nin 1-10 Muharrem 908/7-16 Temmuz 1502'de düştüğü istinsah kaydında Edirnelilerin dalalet ve tuğyandan

35 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2611, 204a. İlgincidir ki aynı eseri 20 Şubat 1687'de istinsah eden bir Üsküdar kadısı Musannifek'in ferağ kaydının telif tarihine kadar olan kısmını istinsah edip Edirne ile alakalı söylediği yerleri istinsah etmeyerek onun bu yaklaşımını görmezden gelmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1196M, 72a.

36 Kütahya Vahid Paşa, Vahid Paşa, 642, 167b.

37 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1, 15a; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6, 83b.

38 Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1, 15a; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6, 83b.

39 Sa'dî Çelebi'nin bir mecmua özelinde yaptığı göndermeler hakkında bkz. Sami Arslan, "Bir Mecmua Müstensih Çelebi'nin Elinde Nasıl Mahkemeye Dönüşür? ", *Millî Mecmua, Türk Düşüncesi: Osmanlılar*, 2020, s. 206-214.

40 Fahri Maden, "Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2012/64, sayı 64 (2012). s. 71.

41 Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 170, 76a.

muhafaza buyurulmasını ister.⁴² Dalalet ve tuğyan tartışmaları esasında o senelerde Edirne'nin gündemindedir. Nitekim XV. yüzyılın sonunda İranlı bir vaiz ortaya çıkarak Hz. İsa'nın üstünlüğüne dair bazı tartışmalarda bulunmuş ve nihayet Edirne'de idam edilmiştir.⁴³ Şehir adına fitneden korkan bir başka müstensih Tebrizli Ataullah b. Muhammed'tir. Ataullah b. Muhammed 20-30 Muharrem 864/17-26 Kasım 1459'da tamamladığı *el-Hidâye* nüshasının istinsah kaydında "Edrene" için şehrin pisliğinden temizlenmesi duasında bulunur.⁴⁴

Mahzun aşıklar ve mahzun maşuklar hürmetine Allah'tan kendisine acımasını isteyen İbrahim b. Ahmed b. İbrahim b. Tahir isimli müstensih uzun istinsah kaydının derkenarına düştüğü notta elindeki nüshayı 5 Muharrem 1012/15 Haziran 1603'te, Sultan Mehmed b. Sultan Murad Han döneminde, Adana'da istinsah ettiğini belirttikten sonra padişahın hükümranlılığının ebedî olması duasında bulunur. Bununla yetinmeyen müstensih o dönemde Adana'da Mehmed Paşa'nın bölgede bulunduğunu belirtir ve ona da işlerinin yolunda gitmesi için dua eder.⁴⁵ Mezkûr müstensihin istinsah tarihini açıkça belirtmesine rağmen hem padişah hem de hiç yeri değilken dönemin paşasını zikretmesinin ve siyasi otoriteriyle ilgili dua etmesinin bir anlamı vardır. Nitekim o yıllarda Adana, Celali isyanlarının en yoğun dönemlerin yaşandığı dilim içerisindedir. Kalbi mahzun bu müstensih de istinsah kaydında merkezi idareye asiler ile mücadelesinde müzaheretini bildirir.⁴⁶ Maraş'ta bir medreselinin ketebe kaydında şehir için yaptığı dua da benzeri bir durumu çağırıştır. Sadruşşerî'a'nın (ö.747/1346) *et-Tavzîh*'inin istinsahını bitirdiği ay ve günün ismini yazmasına rağmen (21 Şevval, kuşluk vakti) ilginç bir şekilde hangi yılda olduğunu zikretmeyen Yusuf b. Sun'ullah Maraş'ta bulunan Bektûtiye Medresesi'nde talebe olduğunu belirttikten sonra derkenara not çıkarak "Allahım bize merhamet etmeyecek olanı üstümüze musallat etme" şeklinde dua etmektedir.⁴⁷ Yılıni belirtmediği için hangi tecrübelerden hareketle zalim idarecilerden ya da eşkiyalardan sakınma duası ettiğini kestirmek güçtür fakat hatırlanacağı üzere Maraş da Celali İsyanlarından muztarip şehirler içerisinde yer almaktadır. Müstensih Sun'ullah'ın da Celali isyancısı paşalardan şehir halkını sakındırıyor olması pek muhtemeldir. Nitekim 1608'de kaleme alınan Ermenice bir ferağ kaydında Celali isyancısı Canbolatoğlu Ali

42 Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde, 197, 574b.

43 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler, 15.17. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 281. 5-13 Temmuz 1485'te *Riyâzu'l-İnşâ* isimli eserin istinsahını tamamlayan müstensih Muhammed b. İsmail b. Muhammed de "dâru's-saltanat" Edirne'nin buhran/bunalım (dîk) ve beliyyeden muhafazası duasında bulunur. (Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 4307/1, 240b-241a.) Şehirde bir süre önce Gedik Ahmed Paşa'nın idamı akabinde yeniçeriler ayaklanması üzerine meydana gelen II. Bayezid ile I. Selim taraftarları arasındaki mücadeleye gönderme yapılıyor olmalıdır. Şehrin korunmasını istediği bunalımlar yakın zamanda meydana gelen bu ayaklanmalar olmalıdır.

44 Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 234, 341b. Şehir "Edrene" olarak zapt eden bir başka örnek için bknz: Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, 390, 297b.

45 Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1548/1, 155a.

46 Celali isyanlarının dönemin Ermeni yazmalarının ferağ kayıtlarında bulunduğu ma'kes için bknz. Shapiro, a.g.m., s. 41-43.

47 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY3883, 209b.

Paşa lanetlendikten sonra Canbolatoğlu'nu telef eden Kuyucu Murad Paşa'ya hayır dua edilmektedir.⁴⁸ Aynı Kuyucu Murad Paşa'nın 7 Ağustos 1608'de Maraş'ta Göksun Yaylası civarında bir başka Celali isyanını bastırmakla meşgul olduğunu biliyoruz.⁴⁹ Medreseli Sun'ullah'ın da benzeri bir refleksiyle Maraş'ın halkı dehşete düşürüren Celali isyancıları paşaların tasallutundan korunması duasında bulunuyor olmalıdır.

Mustafa Akdağ XVI. yüzyılın suhte ayaklanmalarının daha çok medreselerin ve imaretlerin fazla/kalabalık olduğu bölgelerde görüldüğünü belirtir ve bu bölgelerin bir tasnifini yapar. Yeşilirmak bölgesi diye adlandırdığı Tokat-Amasya-Çorum üçgeni medrese ayaklanmalarının en yoğun görüldüğü yerdir.⁵⁰ 1559 yılında Tokat'ın da içinde bulunduğu Yeşilirmak bölgesi silahlı öğrencilerin tasallutu altına girer. Bu bölgelerdeki şehir, kasaba ve köylerde “yürekler acısı olaylar birbirini kovalıyor, kanlar dökülüyor, evler yağmalanıyor, çocuklar kaçırılıyor” buna rağmen bölgede bulunan Rumeli sancakbeyi emniyeti tesis edemiyordu.⁵¹ Bölgede bulunan kadılar durumun vehametine dair merkeze raporlar geçiyorlar, 1560 yılının yaz aylarında “halkın acı feryatlarını” yansıtan mektuplar, ‘kazâyâ defterleri’ ve benzeri yazılar merkeze akmaya devam ediyordu.⁵² 1560 yılının yaz aylarında Osmanlı ilmiyelisinden huzursuz guruhlar isyan ededursun bir yandan da bölgede telif ve istinsahla meşgul olanlar da kuşkusuz vardı. Meşhur Şemseddin Sivasî (ö.1006/1597) (ketebe kaydındaki şekliyle Ebussena Şemseddin b. Ahmed b. Muhammed) Zilkade 967/Temmuz-Ağustos 1560'da beyaza çektiği eserinin ferağ kaydında dönemin padişahına hükümranlılığının ve saltanatının devamına yönelik dua ettikten sonra padişahın ordularının muzaffer, düşmanlarının ise kahr u perişan olmasını ister.⁵³ Akdağ'ın yukarıda aktardıkları üzerinden yapılacak okumada müellif Sivasî'nin neden böyle bir dua ettiği iyice anlaşılır. Ketebe kaydındaki duada padişahın orduları ve düşmanlar bölgede yer alan sancakbeyinin askerlerine tekabül ederken, düşmanlar ise suhte asileridir. Ketebe kaydındaki şehir için yapılan bu dua cümleleri adeta Akdağ'ın merkeze giden raporlar sadedinde bahsettiği ‘ve benzeri yazılar’ı hatırlatmaktadır. Üstelik Şemseddin Sîvâsî'nin duası bunlarla da sınırlı değildir. O esnada bulunduğu Zile'nin ise mekr u hileden korunması duasında bulunur. Bağlamdan yola çıkarak kastettiklerinin “kasabadan kasabaya gezip fitne üzere” olan suhte isyancılar olduğu anlaşılır.

Talebe ayaklanmaları ilerleyen yıllar boyunca devam edecek, örneğin 1568 yılının ilk baharında Tokat bölgesinde yapılan baskınlarda kimi öğrenciler idam edilecek, kimileri de kürek cezasına gönderilecektir.⁵⁴ Bu hadiselerin sürdüğü tarihte bir başka ketebe kaydında

48 Shapiro, a.g.m., s. 41.

49 Ensar Köse, “İçel’de Bir Celali: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)”, *Tarih Dergisi*, sayı 67, İstanbul 2018, s.46.

50 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: “Celaliler İsyanları”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 158.

51 Akdağ, a.g.e., s. 158.

52 Akdağ, a.g.e., s. 159.

53 Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 402/3, 133b.

54 Akdağ, a.g.e., s. 171.

daha Zile için Şemseddin Sîvâsî'nin yaptığı duaların benzerleri karşımıza çıkar. *Tenbihu'l-Gâfilîn* mütercimi Ebulleys Muharrem b. Muhammed yukarıdaki tarihten yedi yıl sonra (21-29 Şevval 974/1-9 Mayıs 1567) beyaza çektiği nüshasının ferağ kaydında telifin⁵⁵ Zile "Kasabası"nda tamamlandığını belirtir ve Zile ile Zileliler'e dua eder. Zile'ye düşen dua bir önceki ketebe kaydında olduğu gibi mekr u hileden muhafaza olması iken kasabanın sakinlerinin ise bekleneceği gibi fitneden ve belliyeden korunmalarını ister.⁵⁶ Ebulleys beş yıl sonra bir başka telif kaydında yine karşımızdadır. Ramazan 979/Ocak-Şubat 1572'de düştüğü telif kaydında Zile halkı için mekr u hile duasından fazlası gündemindedir. Buna göre bu sefer Rum toprağına dönüşen (...fi buk'ati Zile min bukâ'i'r-Rûm...) Zile halkının belalardan, fitnelerden, kaygılardan ve ahir zamanın şer işlerinden korunması duasında bulunur.⁵⁷ Osmanlı arşivlerinde yer alan bir belge 'ahir zamanın şer işleri'ni anlamımıza yardımcı olur. 1572 yılında Tokat mahkemesi naibi merkeze yaptığı şikayette medreseli hareketini kimsenin durdurmadığını rapor eder. Aynı raporda suhteler tarafından Sanusa ve Samsun tarafından Tokat'a getirilen oğlan üzerine suhtelerin halkla yaptığı çatışmalardan bahsedilir.⁵⁸ Yıllar geçmesine rağmen Ebulleys'in Zile'de ya da kendi dünyasında değişen pek bir şey yok gibidir, nitekim çeyrek yüzyıl sonra (Cemaziyelevvel 1003/Ocak-Şubat 1595) bir başka eserin telif kaydında da Zile'nin mekr u hileden korunması duasında bulunur.⁵⁹ Akdağ 1587-1597 yıllarının suhte ayaklanmalarının gücünü kaybettiği yıllar olduğunu kaydeder.⁶⁰ Her ne kadar isyanlar ve fitneler zayıflasa da 1595 yılındaki bu ketebe kaydından Tokat bölgesinde hala birtakım huzursuzlukların olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan müstensihlerin istinsah kayıtlarında buldukları şehirlerin Osmanlı'ya aidiyetini belirtmeleri az da olsa karşılaşılan bir durumdur. Fakat müstensihler bu durumu daha çok 'min bilâd-i Osmâniyye' gibi terkiplerle devlete izafetle kullanırlar. Elindeki *Gülistan* şerhinin istinsahını 25 Zilhicce 910/29 Mayıs 1505'te bitiren Ahmed b. Bedreddin Halife b. İbrahim b. Muhsin isimli müstensih ise biraz farklı bir tutum takınır. Mezkûr müstensih istinsah kaydında kendisinin padişaha itaatta kusurları olduğunu belirttikten sonra Bursa'da bulunduğunu kaydeder ve Bursa'nın Âl-i Osman'a ait olduğunu vurgular (...fi beldeti Bursa li-Âl-i Osman).⁶¹ Bursa'nın bir Osmanlı şehri olduğunu belirtmesinin ve özellikle Âl-i Osman'a ait olduğunu vurgulamasının bir anlamı vardır. Zira tam o günlerde şehir halkı ve idarecileri kendi âkibetlerine dair kimi endişeler taşır. Zira asi Şahkulu'nun şehrin kapılarına gelmek üzere olduğuna dair rivayetler dolaşıyordu. Bursa kadısının da aynı yılın 3 Mayıs'ında İstanbul'a gönderdiği raporda Şahkulu'nun Bursa'yı ele geçirmeyi

55 Mütercim eserini telif olarak takdim etmektedir.

56 Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2, 71a.

57 Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 266, 297a.

58 Akdağ, *a.g.e.*, s. 171.

59 Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/1, 21a.

60 Akdağ, *a.g.e.*, s. 263.

61 Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Nasuhi Dergâhı, 260, 143a.

hedeflediği kaydedilir.⁶² Kâdının bu raporundan birkaç gün önce istinsahı bitiren müstensih de Bursa'yı âl-i Osman'a izafe ederek şehrin kapılarına dayanacağı düşünülen isyancıların yanında yer almadığını açıkça belirtmiş olur.

Ketebe kayıtlarındaki dualar kişisel hikâyelere de ev sahipliği yapar. 14 Ramazan 1094/6 Eylül 1683'te istinsahı tamamlayan Hafız Ali b. Hasan istinsah şehri Amasya'nın kalbi katı kimselerden uzak olmasını ister. Şehirde en azından kendisi için bir şeyler ters gitmiş olmalıdır. Nitekim duadan hemen sonra kendisinin Acem Ali Mahallesi'nde oturduğunu ve vaktiyle çok sevdiği bu mahallede imamlık ve muallimlik yaptığını kaydeder. Seher vaktinde istinsahı tamamlayan müstensihinin zihnine mahallesinden başka hatıralar da hücum eder ve okuma yazmayı bu mahallede Seyyid Ali Efendi'den öğrendiğini belirtir. Müstensihinin mahallede "kalbi katı" kimselerin dahilyle imamlık ve muallimlik görevinden ayrıldığı anlaşılır. Aynı istinsah kaydındaki bir başka dua cümlesi başka bir tarihsel anlatı sunar. Buna göre az önce zikrettiği hocası Seyyid Ali Efendi'den bahsederken "Allah onu iki cihanda selamete erdirdin" şeklinde dua eder. Bu ise hocasının bu kaydın atıldığı tarihte (6 Eylül 1683) hayatta olduğunu anlamamızı sağlar.⁶³

14. yüzyılın ilk yarısında Erzincan'da kıraat, kelim, fıkıh disiplinlerinden üç istinsah kaydında şehrin hudsândan/yeni ortaya çıkan şeylerden, bidatlerden muhafazası için dua edilir.⁶⁴ İlgili tarihte Erzincan'da şehir sakinlerini ya da en azından mezkûr disiplinlerin okurlarını rahatsız eden birtakım fikri dalgalanmalar olması pek muhtemeldir. İmâmuddin Yahya b. Ahmed el-Kâşî de telifi bitirdiği Şuvar şehri için hudsândan ve zamanın tuzaklarından sakınma duasında bulunur.⁶⁵ Keza 900/1494-95 yılındaki istinsah kaydında şehrinin afet ve yangından muhafaza buyurulması hususunda dua eden Nasûh b. Muhammed'in⁶⁶ zihninde şehre dair bazı tecrübelerin/şahitliklerin hatırası canlanıyor olmalıdır. Abdülhalim b. Pürkadem b. Nasuh es-Sandıklı isimli müstensih Şeyh el-Çavdarî/Cuderî'nin köyü Akkaya'da istinsahı tamamladığını (1 Safer 1028/18 Ocak 1619) belirtir ve köyden ulemanın eksik olmaması duasında bulunur.⁶⁷ Onun bu duası Akkaya isimli bu köyde âlimlerin yaşadığına, köyde muhtemelen bir medrese bulunduğuna ve buradan hareketle köyün azımsanmayacak bir nüfusu olduğuna dair tahminlerde bulunma fırsatı verir. 826/1422-23'te Bursa⁶⁸ ya da 9 Şaban 827/7 Temmuz 1424'te Herat⁶⁹ için uğursuzluktan/bedbahsızlıktan korunma duası,

62 https://isamveri.org/pdfs/bv/D235446/2015/2015_EMECENFM1.pdf

63 Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 882/3, 95a-b.

64 25 Şaban 708/7 Şubat 1309, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 5/2, 176b. 735/1334-5, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 145, 46b. 21-29 Cemaziyelahir 752/15-23 Ağustos 1351, Milli Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Gül-Kara 55, 258b.

65 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822, 390b.

66 Millet, A.E. Arabi, 1092, 103b (206).

67 Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822, 390b.

68 Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 229/5, 112b.

69 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1071, 434b.

939 Cemaziyelula/Kasım-Aralık 1532'de İstanbul'un düşmanlardan korunma duası,⁷⁰ Rebiulevvel 1173/Ekim-Kasım 1759'da Tokat için dini ve dünyevi musibetlerden arınma temennisi,⁷¹ tarihsiz bir nüshada Erzincan için firkat ve hazenândan muhafaza duası⁷² gibi ketebe kayıtlarında arka planını bilmediğimiz benzeri dua cümlelerine tarihsel bir anlatıya işaret etmesi açısından ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

İstinsah kayıtlarında şehirlerden uzak durması istenilen afetler arasında tarihsel kaynaklar üzerinden sağlamasını yapamadığımız hadiseler de yer alır. Muhtemelen talebe olan İbrahim isimli bir müstensih Molla Fenârî'nin (ö.834/1431) *Fusûlu'l-Bedâ'i*'nin istinsahını 11-20 Zilkade 870/25 Haziran-4 Temmuz 1466'da İznik'te bitirdiğini belirttiikten sonra şehrin darlık, yangın ve selden korunması duasında bulunur.⁷³ İlgili tarihte İznik'te bahsettiği türden afetler olup olmadığını bilememek de müstensih İbrahim'in bu duasından yola çıkarak yakın tarihlerde İznik'te benzeri afetlerin meydana gelmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Bursa'da Bayezid Bey Medresesi'nde 23 Zilkade 811/9 Nisan 1409 Salı akşamında düştüğü istinsah kaydında Bursa şehrinin, caminin ve medresenin afetlerden, zelzeleden ve felaketlerden korunmasını Allah'tan niyaz eden Resul b. Hasan⁷⁴ -her ne kadar mevcut bilgiler ışığında o tarihlerde Bursa'da bir deprem olduğu tespit edilememişse de- şehirde önceki tarihlerde yaşanan bir depremden veya afetten ya da kendisinin tecrübe ettiği başka bir deprem veya afetten haber veriyor olmalıdır. Dolayısıyla ilgili dua cümlesi deprem araştırmacısı için dikkate alınması gereken bir kaynağa dönüşebilir.

Yukarıdan beri verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere yaşadıkları dönemin tanıkları olan müellif ve müstensihler ketebe kayıtlarında şehirlere yaptıkları dualarda buldukları şehre dair toplumsal hafızanın taşıyıcılığını yapmaktadır. Bu yüzden istinsah kayıtlarında şehirlerinden bahsederken belki de gayr-i ihtiyârî, tecrübe ettikleri ya da şehrin hafızasında yer alan birtakım acı hadiselerin tekrar yaşanmaması duasında bulunurlar. Şu hâlde müstensihlerin şehirlerini ya da şehrin sakinlerini sakındırdıkları bela, afet, fitne, zelzele gibi kelimelerin başında zımnen "bu gibi" anlamındaki işaret zamiri olduğunu söylemek mümkündür: "Allahım şehrimizi [bu gibi] belalardan ve [bu gibi] fitnelerden muhafaza buyur!" İşte müstensihlerin bıraktığı bu boşluğu Edirne kadısı Ahmed Efendi kullanacağı işaret zamiriyle açacak, şehrin ne tür belalardan korunması gerektiğini işaret zamiriyle deşifre edecektir. Bunun için 1563 Edirne'sine dönelim ve şehirde bir zındıklık davasına yakından bakalım. Taraflarının şehirden sürgünüyle sonuçlanacak bu zındıklık davasının tahkiki için kadı Ahmed Kâmî b. Mustafa görevlendirilir. Tahkikatı tamamlayan Kadı Ahmed Kâmî bir rapor yazar ve altına attığı imzada tıpkı müstensihlerin yaptığı gibi Edirne'nin beliyyeden muhafazası duasında bulunur. Fakat Kadı Ahmed tam burada bir şey daha yazar ve "beliyye"

70 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1019, 221b.

71 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 378/75b.

72 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY6072, 82b.

73 Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan V. Sultan, nr. 91, vr. 305a.

74 Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1799, 153a.

kelimesinin başına “bu gibi” anlamındaki “misli hâzihi”yi ekler. “Suyyinet ‘an misli hâzihi’l-beliyye” (Allah Edirne’yi *bu gibi* beliyyeden muhafaza buyursun).⁷⁵ Hatırlanacağı üzere yukarıda bahsedilen *el-Hısnu’l-Hasîn* müellifi de telif kaydında şehrin afetlerden korunması hususunda dua ettikten sonra ne tür afetlerle yüz yüze olduklarını uzun cümlelerle okuyucusuna anlatmıştı.

Sonuç

Modern araştırmalarda tarih yazımının temel kaynakları büyük ölçüde kronikler, arşiv belgeleri, tabakat-tezkire kitapları gibi büyük anlatı olduğu kabul edilen yazılı malzemelerden oluşmaktadır. Yazılı malzemelerin sadece metinlerden ibaret olmadığını, bilakis metnin dışındaki, çevresindeki, etrafındaki metin dışı unsurların da metin görevini görebileceğini ya da en azından metnin tamamlayıcı kaynağı olabileceğini unutmamak gerekir. Bu unsurlardan birisi de ketebe kayıtlarının bir cüzü/unsuru olan dua cümleleridir. Ketebe kayıtlarında yer alan dua cümleleri de kendi içerisinde çeşitlilik arzeder. Müellif ya da müstensihlerin telif ya da istinsahı bitirdikleri şehirlere dua ederken düzenin devamından çok bozulmamasına yönelik yaptıkları bu dualarda, zaman zaman kol gezen fitne korkularında, afetlerden ve belalardan şehirlerini sakındırma dualarında müstensihlerin sosyo-psikolojik gözlemleri ve bunların neticesi olarak endişeleri ve kaygıları görülür. Müstensihlerin en azından bir kısmının, şehirleri için dua ederken toplumsal hafızada iz bırakan hadiseler ve travmalara gönderme yaptıklarını göz ardı etmemek gerekir. Böylece metafizik bir alanın konusu olan dua cümleleri bizleri tarihsel olaylara çıkarıp tarih yazımında tâli bir kaynak olmaya dönüşebilir. Büyük anlatılarda yer almayan hadiseler yazma eserlerin kılcal damarları üzerinden teyit edilebilir veya büyük anlatıların radarına takılmayan hadiselerin yüzlerindeki perdeleri dua cümleleri aracılığıyla kaldırmak mümkün hale gelebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Makalenin ilk versiyonunu okuyarak yapısal eleştirilerde bulunan ve kurgusal destek sunan Samet Budak ile makaleyi büyük bir titizlikle okuyup eleştirilerini paylaşan Mehmet Kalaycı’ya teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Samet Budak, who read the first version of the article and provided structural criticism and fictional support, and Mehmet Kalaycı, who read the article with great care and shared his criticisms.

75 “Ketebehû... Ahmed el-kâdi bi dâri’n-nasr Edirne el-mahmiyye, suyyinet ‘an misli hâzihi’l-beliyye” Cahit Telci, “Edirne: 1563 Yalancı Şahitlerin Gölgesinde Bir İlhâd Davası”, sayı 19, *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 27- 48.

Kaynakça/References

- Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si, c. ½, haz., İyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 427.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: "Celaliler İsyanları"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Bayazıt, 882/3.
- Ambraseys, N. N.-C.F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Anonim, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, nşr. Halil İnalçık, Mevlüd Oğuz, Ankara, 1978.
- Arslan, Sami, "Bir Mecmua Müstensih Çelebi'nin Elinde Nasıl Mahkemeye Dönüşür?", *Milli Mecmua, Türk Düşüncesi: Osmanlılar*, 2020, s. 206-214.
- Arslan, Sami, *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*, Ketebe, İstanbul, 2020.
- Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B1361/3.
- Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 1548/1.
- Emecen, Feridun, *Fetih ve Kıyamet: 1453*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- https://isamveri.org/pdfs/bv/D235446/2015/2015_EMECENFM1.pdf
- İbn İyâs, *Bedâ'i 'u'z-Zuhur fi Vekâ'i'd-Dühür*, c. 2, haz. Muhammed Mustafa, Mektebetü Dâril-Bâz, Mekke, ty.
- Kâfiyeci, Ebu Abdullah Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd el-Berğamavî, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 3403.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 1822.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3580.
- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, KHK, 3168.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY0000006072.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY3883.
- Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY9086.
- Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/1.
- Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 1596/6.
- Köse, Ensar, "İçel'de Bir Celali: Muslu Çavuş İsyanı (1606-1610)", *Tarih Dergisi*, sayı 67, İstanbul, 2018.
- Kütahya Vahid Paşa, Vahid Paşa, 642.
- Maden, Fahri, "Edirne Vilayetinde Bektaşî Tekke ve Türbeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2012/64.
- Manisa İl Halk Kütüphanesi, 290.
- Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 1092.
- Milli Kütüphane, Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Kütüphanesi, 50 Gül-Kara 55.
- Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 266.
- Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 HK 402/3.
- Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/1.
- Milli Kütüphane, Tokat Zile İlçe Halk Kütüphanesi, 60 Zile 153/2.
- Nuruosmaniye, Bayrampaşa, 28.

- Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 2129.
- Nuruosmaniye, Nuruosmaniye, 4307/1.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler; 15.17. Yüzyıllar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2020.
- Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 322.
- Samsun İl Halk Kütüphanesi, 55 Hk 229/5.
- Shapiro, Henry R., “17. Yüzyıl Osmanlı-Ermeni ve Entelektüel Tarihine Aralanan Yeni Bir Pencere, Ermenice El Yazması Colofonlar”, *Toplumsal Tarih*, sayı 265, Ocak 2016, s. 38-45.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 426/1.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4438/5.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2611.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 636.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1019.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Çelebi, 1071.
- Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 533/3.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa (Eyüp), 5/2, 176b. 735/1334-5.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 378.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Nasuhi Dergâhı, 260.
- Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, 870/2.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde, 197.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 145.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 234.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Mahmud Paşa, 390.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 1799.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Servili, 170.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1196M.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan V. Sultan, nr. 91.
- Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 289/3.
- Telci, Cahit, “Edirne: 1563 Yalancı Şahitlerin Gölgesinde Bir İlhâd Davası”, sayı 19, *Alevilik-Bektâşilik Araştırmaları Dergisi*, 2019, s. 27- 48.
- Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

